

RUCH MONASTYCZNY NA TERENIE OAZY FAJUM W OKRESIE OD IV DO XV W.

Problem ruchu monastycznego na terenie Oazy interesował badaczy od wielu lat. Już sześćdziesiąt lat temu o klasztorach fajumskich pisała Nabia Abbott (1937). Wychodząc od dokumentu arabskiego o darowiźnie dla klasztorów w Naqlun i Shalla starała się zrekonstruować historię monastycyzmu w Oazie Fajum. Obszerny artykuł, bardzo cenny, nie jest już dziś aktualny. W ciągu minionych sześćdziesięciu lat stan naszej wiedzy o ruchu monastycznym na terenie Oazy znacznie się poprawił. Badania papirologów nad tekstami fajumskimi jak również badania archeologiczne pokazały, że monastycyzm na tych terenach był znacznie bardziej rozwinięty, popularny i zróżnicowany, niż to wynika z artykułu amerykańskiej badaczki. Niniejszy artykuł jest jedynie krótkim, wstępnym komunikatem, którego poszczególne punkty rozwinięte będą w przygotowywanej pracy doktorskiej.

Już na początku należy zrobić zastrzeżenie, że stosowanie przez autorkę terminu „klasztor” jest pewnym nadużyciem. Na terenie Oazy Fajum nie istniały klasztory o schemacie organizacyjnym stosowanym w kongregacji pachomiańskiej. Należałoby mówić raczej „skupiska mnichów” czy „grupy mnisze”. Aby uniknąć długich i zawiłych omówień, mimo nieścisłości, posługiwac się będę terminem „klasztor” i jego wyrazami pochodnymi.

* * *

Oaza Fajum położona jest w kotlinie tektonicznej o powierzchni 1800 km², we wschodniej części Pustyni Libijskiej. Tworzy niemal okrągłą nieckę mierzącą ok. 50 km z północy na południe i ok. 60 km z zachodu na wschód. Od doliny Nilu oddziela ją pas niewysokich wzgórz, od północy zamyka ją jezioro Birkat al-Karun i ciąg wzgórz Gebel al-Qatran, od południowego-zachodu pasmo wzgórz i rozległe obniżenie terenu, tzw. basen Gharaq. Podłoże Oazy tworzą trzy terasy, z których najniżej położoną zalewają wody jeziora (GARBRECHT, JARITZ 1990: 6). Niemal trzecią jej część stanowi depresja, której najniższy punkt, -46 m p.p.m., znajduje się przy północno-zachodnim skraju Birkat al-Qarun (KOBUSIEWICZ *et al.* 1972: 8).

Na południowym wschodzie Oaza Fajum przechodzi w depresję Wadi ar-Rayyan. Jest to obniżenie o powierzchni ok. 400 km², opadające w części centralnej do -50 m p.p.m. (KOBUSIEWICZ *et al.* 1972: Mapa 1). Wadi ar-Rayyan dzieli się na dwie części: północną, Wadi ar-Rayyan az-Zoghayar, gdzie jeszcze w XIX w. istniały dwa źródła, i południową, Wadi ar-Rayyan al-Kebir, gdzie do dziś biją cztery źródła (FAKHRY 1947: 1-2). Z Wadi Rayyan sąsiaduje od południa Wadi al-Mawalleh, znany ze słonych źródeł.

Kanał Bahr al-Yussuf, zasilający Oazę wodą nilową, jest naturalną odnogą rze-

ki, oddzielającą się od głównego koryta rzeki w Dairut koło Mallawi i płynąca doń równolegle aż do wysokości Beni Suef. Uregulowany dopiero w Hawara, gwałtownie skręca na zachód, przecina *gebel* i rozgałęzia się w sieć kilkudziesięciu kanałów na terenie Oazy.

Od okresu hellenistycznego aż po upowszechnienie się transportu kolejowego i kołowego w Oazie Fajum miały początek dwa z trzech odgałęzień szlaku karawanowego do Oazy Bahriya, zwanej wtedy Małą Oazą. Jedna trasa rozpoczynała się w Arsinoe i wiodła przez basen Gharaq do Wadi ar-Rayyan, gdzie łączyła się z drugą, prowadzącą z Karanis przez Soknopaiou Nesos i Dionisias. Z Wadi Rayyan wiodł do Oazy Bahriya jeden z najbardziej uczęszczanych szlaków karawanowych w Egipcie.

W późnej starożytności i w początkach okresu bizantyńskiego topografia osadnictwa uległa zmianom. Opuszczone zostały miasta ptolemejskie w południowo-zachodniej części Oazy (Dionisias, Philoteris, Euhemeria, Theadelphia) i na północnym brzegu Birkat al-Qarun (Soknopaiou Nesos). Rozwija się sieć osadnicza w północno-wschodniej części Oazy (Samastus, Saila, Sennuris, Fanu). Zanik dużych miast leżących na obrzeżach Oazy spowodował wzrost znaczenia centralnie położonego Arsinoe, gdzie najpóźniej w połowie III w. erygowano biskupstwo (EUZEBIUSZ VII, 24, 6-7).

Wydaje się, że aż do czasów arabskich życie w Oazie kwitło. Wyraźnie dostrzec można cezurę w dziejach osadnictwa średniowiecznego: podbój arabski (640 r.), po którym stopniowo napływają nowe grupy etniczne na teren oazy. Zaniedbanie sieci kanałów spowodowało wyludnienie wielu osad leżących na obrzeżach Oazy, np. Karanis. Wydaje się, że istniała również druga cezura, najprawdopodobniej panowanie al-Hakima (1 tercja XI w.), kiedy to opuszczonych zostało wiele osad w tzw. basenie Gharaq (SALMON 1901).

W bogatej prowincji monastycyzm rozwijał się bardzo szybko. Jeszcze za życia św. Antoniego Pustelnika istniały w Arsinoe odwiedzane przezeń wspólnoty monastyczne. W apoftegmaty Ojców Pustyni wspomniany jest *abba* Lot, mieszkający gdzieś „koło małego bagna w Arsinoe” (Ap. 447) (*Apoftegmaty Ojców Pustyni*, vol. I: *Gerontikon*: 304-305) i, wielokrotnie, *abba* Sisoos Tebańczyk z Qalamun (Ap. 835, 836, 851) (*Apoftegmaty Ojców Pustyni*, vol. I: *Gerontikon*: 445-446, 449). Także Jan Kasjan wspomina mnicha z Calamus (Qalamun), Mojżesza (JAN KASJAN vol. I, III). Z terenów Oazy pochodzi również najstarszy znany dokument zawierający słowo *μοναχοῦ* (P. Coll. Youtie 77, datowany: 6.06.324 r.)¹.

Na terenie nomu arsinoickiego w okresie przed podbojem arabskim nie było wielkich *cenobiów*. Większość mnichów mieszkała we wsiach, czy wręcz w miastach. Jedynie nieliczni zamieszkiwali tereny położone rzeczywiście na uboczu. W IV - XV w. istniały jedynie następujące zgromadzenia położone poza strefą upraw:

- Deir Abu Lifa,

¹ W dokumencie tym brak wzmianki o istnieniu jakiegokolwiek klasztoru w Fajum. Jest to skarga Aureliusa Isidorusa, chłopca z Karanis na sąsiadów o pobicie. Wspomniał, że uratowała go interwencja diakona Antoninusa i mnicha Izaaka (JUDGE 1977: 78-89).

- Labla (w okolicach Hawara),
- Naqlun,
- Phelos n-Qalamun,
- Qalamun,
- Shalla,
- Terso.

Pięć z nich (Deir Abu Lifa, Labla, Naqlun, Phelos n-Qalamun, Qalamun) z całą pewnością możemy nazwać *laurami*, o dwóch wiemy jedynie, że położone były na pustyni. Owe *laury* należą do najstarszych osad mniszych w Oazie. Powstawały na przestrzeni od IV do VI w.² Wydaje się, że najpóźniej około X - XI w. *laury* znikają. Przetrwały jedynie te z nich, przy których narodził się zwarty zespół klasztorny (Naqlun i Qalamun). W tym przypadku mnisi opuścili eremy i przenieśli się do zabudowań klasztornych³.

* * *

Tzw. Abu Salih podaje, że w czasach biskupa Abrahama (1 poł. VIII w.) w prowincji istniało 35 klasztorów (ABU SALIH 1970: 202-203). Z pewnością nie jest to liczba dokładna, ale dość wiarygodna. Dla okresu od IV do XX w. udało mi się stwierdzić istnienie 51 miejsc, w których z pewnością funkcjonowały klasztory i 10 prawdopodobnych. Obiekty te albo zachowały się do naszych czasów (jak Naqlun, Qalamun, Deir al-Hammam czy Deir al-Azab), lub też znane są ze źródeł greckich (Thmoiou, Neiloupolis, Labla, Mikrou Psyon), koptyjskich (Hamuli) i arabskich (Fanu, Dumushiya, Shalla). Nie udało mi się znaleźć potwierdzenia istnienia klasztoru w ośmiu miejscowościach. Pozwoliłam sobie wciągnąć je na listę na podstawie następujących kryteriów:

1. Toponimicznych:

- Magarat ar-Rahib,
- Monachou,
- Pemonastir,
- Pyrgos.

2. Obecności świętego patrona w nazwie miejscowości:

- ...αγίου Kovovας,
- τοπος αγίου Βικτορος.

3. Wzmianki o „ojcu” (ΑΠΑ, *abba*) w związku z daną miejscowością:

- Kelol,
- Habash,
- Karanis,

² Deir Abu Lifa datowane jest ceramiką od VI w., Labla wzmiankowane jest w dokumentach z 512 i 513 r., obecność mnichów w Qalamun notuje się już od IV w., najstarszy odsłonięty erem w Naqlun powstał w V w., a najpóźniejszy z tej serii Phelos n-Qalamun związany jest z osobą Anba Samuela (lata trzydzieste VII w.).

³ Eremy w Naqlun opuszczone zostały najpóźniej w XII w. Później były już tylko odwiedzane przez wiernych, o obecności których świadczą liczne graffiti (GODLEWSKI 1990: 32).

- NN klasztor żeński (wspomniana ΘΙΚΟΥΜΕΝΟC).

Najwięcej wątpliwości budzi tu sprawa Karanis. W skardze pochodzącej od rolnika z tej miejscowości wspomniany jest wprowadzie mnich Izaak (GARBRECHT, JARITZ 1990), ale trudno z dokumentu tego wysnuć wniosek, by tam mieszkał. Również istnienie zgromadzeń mniszych w miejscowościach wyszczególnionych w punkcie 2 jest mało prawdopodobne⁴.

Drugim poważnym problemem jest lokalizacja poświadczonych źródłowo miejscowości późnoantycznych i średniowiecznych. Spośród pięćdziesięciu jeden klasztorów „pewnych” udało się umiejscowić jedynie dwadzieścia pięć, w przypadku ośmiu istnieją przesłanki pozwalające określić okolicę, w której powinien znajdować się klasztor. Spośród dziewięciu hipotetycznych zlokalizowano jedynie dwa, a w przypadku jednego możemy domniemywać, gdzie się mógł znajdować. Dotyczy to zwłaszcza klasztorów z VI-VII w., które w dokumentach wymieniane są jako *monasteria* określonego patrona, bez podania nazwy miejscowości. Prawdziwym skarbem jest więc raport Nablusiego, podający dokładną lokalizację wszystkich klasztorów trzynastowiecznych (nazwa kanału i odległość w godzinach jazdy konnej od Madinat al-Fajum).

Osobny problem stanowi określenie ram czasowych istnienia skupisk mnichów. Niestety, informacje o nich są skąpe. Istnienie większości z nich poświadczane jest tylko w ciągu dwóch-trzech stuleci. Klasztory lokowane poza strefą kultywacji (a co za tym idzie, stałych przekształceń) funkcjonowały znacznie dłużej. „Rekordzistami” są Naqlun i Qalamun, istniejące nieprzerwanie 1300 lat, co najmniej 700 lat funkcjonował Deir al-Hammam. Ogromna większość skupisk mniszych zorganizowana była na terenach uprawnych (Fanu, Hamuli, Sennuris, Narmouti), co przekreśla nadzieje archeologów na rozpoznanie dyspozycji założeń klasztornych.

Wiek	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
Ilość klasztorów	3	2	14	18	12	18	18	7	10	12	3	6
Pewnych	1	2	13	11	9	17	17	6	9	11	3	5
Prawdopodobnych	2	-	1	7	3	1	1	1	1	1	-	1
Zlokalizowanych	3	2	4	9	5	10	9	7	10	12	3	3

Najbardziej wiarygodne, bo pochodzące z raportu gubernatora prowincji Nablusiego, są dane dotyczące XIII w. (SALMON 1901: 29-77). Pozostałe są wynikiem moich wstępnych obliczeń.

Prawdopodobnie kilka z wychwyconych wczesnych grup mniszych to grupy efemeryczne, skupione wokół silnej indywidualności „starca”, których żywot nie

⁴ S. Timm podejrzewał, że w miejscowościach *τοπος αγίου Βικτορος* i *εποικιον αγίου Κονονος* mogły istnieć klasztory (TIMM II: 1471 i TIMM VI: 2831). Dokumenty, w których występują obie nazwy to wykazy miejscowości. Trudno na tej podstawie stwierdzić istnienie tam konwentu.

Literatura:

ABBOTT, N.,

1937 *The Monasteries of the Fayyum*, The American Journal of Semitic Languages and Literatures 54, p. 13-33, 73-96, 158-179.

ABU SALIH,

1970 *Churches and Monasteries in Egypt and Some Neighbouring Countries* [E.B.T. EVETTS re-ed.], Oxford.

Apoftegmaty Ojców Pustyni, vol. 1, *Gerontikon* [M. STAROWIEYSKI trad.], [Źródła Monastyczne 4], Kraków 1994.

BAGNANI, G.,

1934 *Gli scavi di Tebtunis*, Aegyptus 14, p. 1-13.

BRESCIANI, E.,

1968 *Rapporto preliminare delle campagne di scavo 1966 e 1967*, Milan.

1976 *Rapporto preliminare delle campagne di scavo 1968 e 1969*, Milan.

CRUM, W.E.,

1893 *Coptic Texts brought from the Fayyum*, London.

DEPUYDT L.,

1993 *Catalogue of Coptic Manuscripts in the Pierpont Morgan Library*, vol. I-II, Leuven.

EUZEBIUSZ,

Historia kościelna [A. LISIECKI trad.], Poznań 1924.

FAKHRY, A.,

1947 *Wadi el-Rayyan*, ASAE 46, p. 1-23.

GARBRECHT, G., JARITZ, H.,

1990 *Untersuchung antiker Anlage zur Wasserspeicherung im Fayum/Ägypten* [Mitteilungen des Leichtweiss-Instituts für Wasserbau der Technischen Universität Braunschweig, Forschungsvorhaben Ga 183/28-1, fasc. 107/1990], Braunschweig-Kairo.

GODLEWSKI W.,

1990 *Badania w Naqlun (Egipt)*, CAŚ 1 1988-1989, Warszawa, p. 28-33.

JAN KASJAN,

Rozmów dwadzieścia cztery, vol. I.III [L. WRZOŁ trad.], [Pisma Ojców Kościoła VI-VII] Poznań 1928-1929.

JOUGUET, P.,

1901 *Fouilles du Fayyoun*, BCH 25, p. 379-411.

KOBUSIEWICZ, M. et al.,

1972 S. RUSHDI, C.C. ALBRITTON, F. WENDORF, R. SCHILD, M. KOBUSIEWICZ, *Remarks on the Holocene Geology and Archaeology of Northern Fayum Desert*, APol 13, p. 7-22.

LANTSCHOOT, VAN, A.,

1929 *Recueil des colophones des manuscrits chrétiens d'Égypte*, vol. I, Louvain.

SALMON G.,

1901 *Répertoire géographique de la province du Fayyoun d'après le Kitab*

TIMM S.,

1982-1986 *Das christlich-koptische Ägypten im arabischer Zeit*, vol. I-VI, Wiesbaden.